

відомостей та знань отриманих у музеях. Такі програми діють сьогодні у школах м. Львова, м. Києва, м. Вінниці.

Музейний предмет володіє багатьма значеннями, дає багату «їжу» для роздумів та уявлень. Його живодайна сила оповита ореолом святості та є предметом шанобливого ставлення людей. З його допомогою відбувається «занурення» людини в історичне минуле рідного краю, навіть всього людства. Втрачаючи пам'ять предків, втрачається міжпоколінна трансмісія культури. Аби цього не сталося, потрібно, за умов різнобічного осягнення дітьми суті буття, вчасно навчити їх любити свій дім, свій край, свою Батьківщину.

Отже, впровадження інноваційних музейно-освітніх програм у практику школи першого ступеня дозволяє вчителю використовувати різні засоби музейної педагогіки та озброює його різноманітними методами впливу на художньо-творчу сферу дитини. Педагогічна цінність і культурний потенціал, якими володіють музеї, допомагають на якісно новому рівні розбудити у дітей інтерес до рідного краю, мистецтва, підготувати підґрунтя для художньо-творчого виховання учнів початкових класів. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у підготовці вчителя до застосування музейно-освітніх технологій у початковій школі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ващенко Л. М. Управління інноваційними процесами в загальній середній освіті регіону: монографія / Л. М. Ващенко. — К.: видавниче об'єднання «Тираж», 2005. — 380 с.
2. Панкратова Т. Н. Заняття и сценарии с элементами музейной педагогики для младших школьников: Первые шаги в мир культуры: учебно-методическое пособие / Т. Н. Панкратова, Т. В. Чумакова. — М.: ВЛАДОС, 2002. — 160 с.
3. Слостенин В. А. Педагогика: инновационная деятельность / В. А. Слостенин и др. — М.: ИЧП Изд-во Магистр, 1997. — 308 с.

УДК 37.035.463

Олена КОЛОСОВА

ВИХОВАННЯ ДИСЦИПЛІНОВАНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ В НИХ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розкрито теоретичні основи виховання дисципліни у молодших школярів та результати спеціального вивчення дитячих уявлень про дисциплінованість як складову правової культури.

В статье раскрыты теоретические основы воспитания дисциплины у младших школьников и результаты специального изучения детских представлений о дисциплинированности как составляющей правовой культуры.

The methodological bases of education of discipline of the pupils of primary education and the results of special study of children's imagination about discipline as the part of legal education are presented in the article.

Суттєві зміни, які відбуваються в сучасній Україні, у багатьох сферах життя суспільства, трансформування суспільних відносин, перегляд системи цінностей і пріоритетів зумовлені переходом нашої держави на шлях формування демократичної, правової держави і становлення громадянського суспільства. У цьому контексті важливого значення набуває формування правової культури молодих поколінь, здатних не тільки до усвідомлення цінності набутих знань, а й до особистого сприйняття норм права, правовідповідної поведінки, що є основними характеристиками правової вихованості особистості.

Проблематика, яка пов'язана з формуванням правової культури, здавна привертала до себе увагу філософів, педагогів, психологів, юристів. Філософський та культурологічний її аспекти знайшли відображення у працях Аристотеля, Платона, І. Канта, Г. Сковороди. В наш

час її активно досліджує педагогіка (І. Зязюн, В. Кремень, Л. Малишко, І. Миронюк, Ю. Римаренко, О. Сухомлинська); соціологія (Г. Андреев, М. Леонтьєв); психологія (Б. Ананьєв, Г. Балл, М. Боришевський, Л. Виготський, С. Рубінштейн, Е. Фромм). Юридичний аспект висвітлено у дослідженнях С. Алексєєва, В. Бабаєва, Н. Подберезького, О. Скакуна. У наукових працях названих авторів достатньою мірою розкрито методiku і зміст формування правової культури підлітків та юнацтва.

Проте проблема формування правової культури молодших школярів вивчена недостатньо. Її побіжно висвітлюють у своїх працях І. Бех, Н. Бібік, І. Козубовська, В. Оржеховська, М. Фіцула та ін. Виконано ряд дисертаційних досліджень (Д. Бойко, В. Владимірова, О. Ганзенко, І. Запорожан, Л. Твердохліб), у яких порушено питання формування досліджуваної якості в учнів початкової школи. Дослідники акцентують увагу, в основному, на проблемах формування правосвідомості, гуманістичної високоморальної поведінки, превентивному вихованні, тлумачать у гармонійній єдності право і мораль, вивчають правосвідомість як духовну цінність. Утім цілеспрямованого вивчення теорії і методики формування правової культури молодших школярів у процесі позаурочної діяльності допоки не здійснювалось.

Метою статті є презентація методологічних основ виховання дисципліни у молодших школярів та результатів спеціального вивчення дитячих уявлень про дисциплінованість як складову правової культури.

Правову культуру традиційно тлумачать як складову і вияв духовної культури особистості (С. Гончаренко, В. Кремень, О. Сухомлинська та ін.). Такий дефінітивний підхід базується на ідеї гармонійності, цілісності розуміння сучасного світу, єдності природного, соціального й духовного середовища розвитку особистості. Дослідники дійшли спільної думки, що права культура — складне інтегральне й динамічне утворення [2; 4; 5; 8].

Ми виходимо з того, що права культура особистості — це її позитивна права свідомість і дії в контексті реалізації власних здібностей та соціальних якостей на основі правового досвіду; це складне психологічне утворення, сукупність стійких характеристик правосвідомості, поведінки особи на основі правових знань, які повинні переростати в особисті переконання. Отже, права культура, маючи синдикативну основу, формує свідомість не лише на інтердикативному рівні, тобто на рівні її функціонування відповідно до певної системи правових заборон, але й могутньо впливає на юстиціальну свідомість, тобто керується моральними цілеустановками і гарантує сталість особистих поведінкових програм.

Формування правової культури особистості відбувається у межах вікових особливостей. Уже починаючи з молодшого шкільного віку (поки дитина сприйнятлива до емоційних впливів), потрібно виробляти в учнів основні поняття про добро, істину, обов'язок, відповідальність шляхом розкриття азбуки загальнолюдської моралі, формування основ правової культури. Діти 6–10 років добре піддаються вихованню, оскільки саме в цей час закладаються основи особистості, її характеру, визначається спрямованість її розумового, морально-правового та естетичного розвитку. Знання і вміння, накопичені дитиною в цьому віці, пізніше стають основою формування стійких морально-правових звичок і переконань, високих життєвих ідеалів. Для морально-правового розвитку дитини молодший шкільний вік є особливо важливим тому, що саме у цей час засвоюється досвід, форми поведінки старших поколінь; формуються оцінні судження; зміцнюється певне ставлення до оточення і до себе; складаються певні уявлення про дружбу, товаришування, взаємодопомогу, любов до батьків, до школи, до природи, до рідного міста, врешті до Батьківщини. На основі цього досвіду дитина починає виявляти самостійність, свідомість у ставленні до навколишнього світу та людей, до морально-правових норм суспільства.

У контексті нашого дослідження *правову культуру молодшого школяра* тлумачимо як поліфункціональне особистісне утворення, яке народжується внаслідок формування основ правосвідомості та навичок саморегуляції правової поведінки на основі ціннісно-мотиваційного ставлення до суспільних норм життя.

Структурно-компонентний аналіз правової культури молодшого школяра дав змогу виокремити її когнітивно-знаннєвий, мотиваційно-ціннісний та поведінково-діяльнісний складники. Так, у когнітивно-знаннєвому компоненті правової культури передбачено формувати у молодших школярів правові уявлення і правові знання, тобто надійну інтелектуальну основу, без якої адекватне осмислення дітьми правових норм неможливе. Мотиваційно-ціннісний компонент охоплює формування правосвідомості на основі правових ціннісних орієнтацій та правових мотивів, що утворює необхідну емоційно-почуттєву основу освоєння учнями правових канонів. Поведінково-діяльнісний компонент відповідно синтезує набуті правові знання та ціннісне ставлення школярів до них і уможлиблює матеріалізацію результатів цього синтезу у поведінкових програмах дітей.

Зупинимось детальніше на характеристиці поведінково-діяльнісного компонента правової культури, у якому, згідно з гіпотезою нашого дослідження, передбачено формувати у молодших школярів адекватні уявлення про дисципліну, дисциплінованість, про форми дисциплінованої поведінки у суспільстві, зокрема в школі. Ми вважаємо, що правова поведінка не є особливою діяльністю дитини, а вчинки, продиктовані правовими мотивами, є нормативною поведінкою учня. Дотримання правових принципів — це, перш за все, робота свідомості, правовий вибір і його вольове здійснення. Аналізуючи психологічну суть діяльності, С. Рубінштейн вказував, що вона переважно функціонує у двох планах: як перетворення суб'єктом предметної об'єктивної реальності і як поведінка, у якій передбачено таку активність суб'єкта, за якої головним є усвідомлення ставлення людини до інших людей, до норм суспільного права. Він зазначає, що другий план є «новим специфічним аспектом», який відображає правовий зміст загального поняття діяльності як системи дій [7, с. 198].

Досліджуючи феномен правової поведінки, Д. Фельдштейн стверджує, що вона, будучи ідеалом, метою правових прагнень, повинна жити у свідомості індивіда як зразок і критерій оцінки себе самого і своїх практичних дій — в іншому разі індивід не може розвиватися правовідповідно, тобто як особистість [11, с. 81].

Завдяки стійкості, довільності поведінки у молодшому шкільному віці можна говорити про зародження правових якостей особистості, тобто стійких рис характеру, що втілюють ті чи інші правові норми, а саме: ввічливість, уважність, скромність, тактовність, чуйність, делікатність, пунктуальність і відповідальність, дисциплінованість та організованість, толерантність, сумління, чесність, правдивість, доброзичливість, культура мовлення, культура взаємин у праці, культура зовнішнього вигляду тощо. Молодші школярі здатні усвідомити правові якості і зіставити їх з вчинками щодо інших людей, але не завжди реально виконують подібні дії у власній поведінці.

Однією із морально-правових якостей особистості є дисципліна (*від лат. — вчення, виховання, розклад*) як певний порядок, що відповідає нормам, правам і моралі суспільства, визначається суспільними відносинами та слугує для їх підтримки [6, с. 199]. Дисципліна — якісна характеристика порядку, організованості певної спільноти, сфери життєдіяльності людей, яка відображає відповідність їхньої поведінки загальноприйнятим нормам права і моралі [9, с. 88].

У педагогіці розрізняють дві форми дисципліни: свідому й несвідому або внутрішню і зовнішню. Свідома (внутрішня) дисципліна спирається на усвідомлення людиною своїх обов'язків і розуміння тих правил, яким вона підкорюється. За такої дисципліни створюється особисте усвідомлення своєї правоти і сили, оскільки, підкорюючись певним правилам, людина підкорюється сама собі, своєму сумлінню й свідомості. Розробивши теорію дисципліни, А. Макаренко зазначав, що вона потрібна для того, щоб кожна людина свідомо виховувала в собі вміння переборювати перешкоди, формувала впевненість у своїх силах і правоті, була переконана в необхідності та корисності своєї діяльності для суспільства [3, с. 334]. Несвідома (зовнішня) дисципліна базується на почутті остраху і кари за невиконання обов'язків або на бажанні одержати схвалення, винагороду за її виконання. У цьому випадку відсутнє усвідомлення доцільності правил, що регулюють діяльність [1, с. 366].

На думку Г. Ващенко, саме свідомо дисципліна тісно пов'язана із самодисципліною, а точніше спирається на неї, а також передбачає формування такої риси характеру, як дисциплінованість, почуття обов'язку і відповідальність. Самодисципліна, на думку педагога, — це організованість людини в своєму особистому житті й праці, що вимагає підкорення своєї поведінки певному високому ідеалу [1, с. 366].

У педагогічній системі В. Сухомлинського основою свідомої дисципліни учнів є відповідальність, яка органічно поєднує громадянськість і совість. На думку педагога, саме «совість» є тим центральним утворенням у свідомості дитини, тим внутрішнім механізмом, що детермінує напрям становлення індивіда як особистості [10, с. 25].

У сучасних дослідженнях дисциплінованість трактують як свідоме підпорядкування людиною своєї поведінки прийнятому порядку, тобто як прагнення й уміння керувати своєю поведінкою відповідно до суспільних норм і вимог правил поведінки. Дослідники вважають, що виховання дисциплінованості як однієї з морально-правових рис особистості передбачає: усвідомлення норм і правил дисципліни; виховання навичок та звичок дисциплінованої поведінки; організацію щоденної практичної дисциплінованої поведінки; забезпечення чіткого режиму дня і педагогічно грамотної організації навчання, праці, дозвілля; формування вольових якостей [2, с. 92].

Характер дисципліни всього суспільства, як відомо, відображає шкільна дисципліна, у якій передбачено, щоб учні дотримувалися правил поведінки у школі та за її межами, чітко й організовано виконували свої обов'язки, підкорялися суспільному обов'язку [6, с. 749]. Показниками високого рівня дисципліни є розуміння учнями необхідності дотримання її у школі, громадських місцях, в особистій поведінці; готовність і потреба у виконанні загальноприйнятих норм та правил дисципліни праці, навчання, вільного часу; самоконтроль у поведінці; боротьба з порушниками дисципліни у школі та за її межами.

Виховання звички дотримуватися правил поведінки, дисциплінованості, дисципліни починається з перших днів перебування дитини в навчальному закладі. Учитель початкових класів повинен чітко знати, якими методами домагатися її, пам'ятаючи, що навіть наймолодший учень-першокласник — це вже громадянин, наділений певними правами і обов'язками. На жаль, вихователь дуже часто бачить у ньому лише дитину. Деякі педагоги впливають на школярів тільки суворістю, прагнуть домогтися слухняності, ламаючи волю дитини. У такому разі в учнів виховується бездумний послух або зухвала непокора. Невсипущий контроль, постійні заборони, обмеження і регламентації призводять до абсолютно протилежних результатів — все це згодом викликає у вихованців роздратування, грубість, непокору.

У процесі пошуково-експериментальної роботи нас цікавило питання сформованості у молодших школярів уявлень про дисциплінованість. Презентуємо результати дослідження, проведеного серед 235 учнів 3–4-х класів СЗОШ №№ 3, 4, 5, 31 м. Вінниці. Дітям було запропоновано пояснити, як вони розуміють поняття «дисципліна». Так, 57 % опитаних учнів переконані, що дисципліна — це «дотримання правил поведінки у громадських місцях, школі, на уроці». А 21 % респондентів уточнили поведінкову програму дисциплінованості: «не бігати, не кричати, не битися, слухатись учителя». Лише 22 % школярів усвідомлюють дисципліну як «чесне виконання своїх обов'язків», «дотримання режиму дня», «життя за законами совісті».

Отримані відповіді дають підстави зазначити, що уявлення про дисципліну у більшості учнів початкових класів є досить формалізованими. Здебільшого поняття «дисципліна» асоціюється у дітей із зовнішньо-показовим дотриманням правил поведінки у суспільних місцях. Відповідно можемо дійти висновку, що правил поведінки учні будуть дотримуватися лише в тих ситуаціях, коли перебуватимуть під наглядом дорослих (учителів, батьків). Лише невелика частина дітей молодшого шкільного віку здатна оцінити дисципліну з позицій внутрішньої потреби «бути сумлінним», що надає особливої ваги таким уявленням як перспективним для формування правової культури.

Для з'ясування ціннісного ставлення школярів до поняття «дисципліна» їм було запропоновано також написати твір-міркування «Що буде відбуватися у школі, якщо відмінять дисципліну?». Більшість респондентів (88 %) пов'язали відміну дисципліни з виникненням безладу, бійок, принижень, знущань; зламаним шкільним приладдям, пошкодженням будівлі школи; отриманням тілесних ушкоджень тощо. Лише 12 % учнів передбачили більш глибокі наслідки: позбавлення можливості отримувати освіту; зникнення поваги один до одного; недотримання своїх обов'язків тощо. Аналіз творів-міркувань засвідчує, що поняття «дисципліна» допоки не ввійшло у структуру особистісних цінностей більшості молодших школярів. Усвідомлене розуміння вартісних аспектів дисципліни для життя людини, зокрема для навчання у школі притаманне невеликій частині учнів.

Виходячи з того, що вихованці не зможуть розвиватися правовідповідно якщо в основі правової поведінки не буде покладена критична оцінка себе і своєї поведінки, наступне пропонуване учням завдання мало рефлексивну спрямованість. Школярам необхідно було намалювати себе на «Сходинках дисциплінованості» (умова: на нижчій сходинці апіорі стоять недисципліновані люди, на найвищій — найбільш дисципліновані). Проаналізувавши малюнки, ми з'ясували, що 14 % школярів поставили себе на найвищу сходинку; 74 % учнів намалювали себе на одну-дві сходинки нижче від найвищого щабля; лише 12 % дітей зважено намалювали себе посередині сходів. Жоден учень не позиціонував себе як недисциплінований школяр. Отримані результати є підтвердженням не критичності уявлень більшості вихованців про рівень власної дисциплінованості. Звісно, незначні порушення правил поведінки на уроці, на думку дітей, не стали показниками низької дисциплінованості. Але більшість учнів очевидно ігнорували інші аспекти дисципліни — сумлінне виконання обов'язків, доручень; дотримання режиму дня тощо.

Примітно, що серед основних методів та прийомів виховання свідомої дисципліни молодших школярів педагоги традиційно виокремлюють постановку перспектив, переконання, позитивний приклад, доручення, вимогу, привчання, вправлення в поведінці, примус, заохочення, покарання [2; 8; 3; 10]. З нашого погляду, достатньо дієвими можуть стати й певною мірою осучаснені прийоми виховання свідомої дисципліни молодших школярів, які ґрунтуються на ціннісних аспектах правового виховання, як-от:

- правові ігри (наприклад, дидактична гра: «Ми — охоронці правопорядку», у ході якої учням надходять різні дзвінки із сигналами та проханнями про допомогу); розв'язання ситуацій типу «Я маю право, але я не повинен» (дітям роздають по дві картки з сюжетними малюнками із фразою «Я маю право на..., але я не повинен...», яку треба доповнити (наприклад: «Я маю право на житло, але я не повинен його псувати, ламати речі»); екологічні ігри-драматизації («Людино, хто ти на Землі?»); рухливі ігри («Збережемо красу довілля»); ігри-подорожі («Подоланчики», «Країна Світлофорії») та ін.;

- малювання знаків «заборони» та «дозволу» певних видів поведінки на чужій планеті;

- написання казок: «Дисципліноване кошеня», «У країні Хаосу» і т. ін.;

- конкурс на найдисциплінованіший клас (класи беруть на себе чітко окреслені зобов'язання, виражені в певних критеріях, наприклад: чергування без зауважень, чистота в кабінеті, відсутність запізень, відсутність зауважень на уроках з боку педагогів, повне виконання домашніх завдань, відсутність незадовільних оцінок, охайний зовнішній вигляд тощо);

- проведення обрядових свят: «Коли папороть цвіте», «Масляна», «Як на Різдво Христове», «Великдень»; тематичних свят: «Земля — наш спільний дім», «Абетка вічних правил»;

- участь у колективному проєкті «Народний календар», у ході якого діти збирають інформацію про звичаєво-правові традиції рідного краю, а саме про ціннісно-правове значення календарних свят, традиції рідної школи. У результаті такої діяльності створюють книжку «Зв'язок часів», у якій досліджують історію власної школи, шкільні традиції, творчий спадок випускників тощо.

Отже, формування у молодших школярів уявлень про дисципліну потребує переосмислення методів і прийомів, які застосовуються у виховному процесі школи першого ступеня. Належний рівень шкільної дисципліни сприятиме підвищенню ефективності виховної діяльності вчителів, даватиме змогу забезпечити повноцінний розвиток правової культури дітей. У той же час дисципліна дозволить обмежувати, гальмувати нерозважливі дії та вчинки окремих школярів, тобто буде мати превентивне спрямування. Молодший шкільний вік є саме тим періодом особистісного становлення дитини, у якому слід формувати чіткі уявлення вихованців про дисциплінованість як «епіцентр» правової поведінки, що надалі зумовить успішне формування правової культури учнів у цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ващенко Г. Виховання волі і характеру: підручник для педагогів / Г. Ващенко. — К.: Школяр, 1999. — 385 с.
2. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. — К.: Либідь, 1997. — 376 с.
3. Макаренко А. С. Понятіе дисципліни в общей системе воспитания // Педагогические сочинения: в 8-ми т. / А. С. Макаренко. — К.: Радянська школа, 1976. — Т. 1. — С. 11–12.
4. Педагогический словарь / под ред. И. А. Каирова, Н. К. Гончарова, Н. Д. Кузьмина и др.: в 2-х томах. — М.: АПН РСФСР, 1960. — Т. 1. — 774 с.
5. Педагогическая энциклопедия / под ред. И. А. Каирова, Ф. Н. Петрова, А. И. Богомолова и др.: в 4-х томах. — М.: Советская энциклопедия, 1964. — Т. 1. — 832 с.
6. Родинно-сімейна енциклопедія / авт. кол.: В. М. Благінін, Н. І. Белкіна та ін.; за заг. ред. Ф. С. Арвата та ін. — К.: Богдана, 1996. — 438 с.
7. Рубинштейн С. Л. Избранные философско-психологические труды: Основы онтологии, логики и психологии / отв. ред. А. В. Брушлинский, В. А. Кольцова / С. Л. Рубинштейн. — М.: Наука, 1997. — 462 с.
8. Самаріна С. І. Шкільна дисципліна як педагогічна категорія / С. І. Самаріна // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: зб. наук. пр. / редкол.: І. А. Зязюн (голова) та ін. — Київ-Вінниця: ДОВ «Вінниця». — 2008. — Вып. 18. — 532 с.
9. Словарь-справочник по педагогике / авт.-сост. В. А. Мижериков; под общ. ред. П. И. Пидкасистого. — М.: ТЦ Сфера, 2004. — 448 с.
10. Сухомлинський В. О. Вправлення — один із методів виховання свідомої дисципліни / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: у 5-ти т. — К.: Радянська школа, 1977. — Т. 5. — С. 21–29.
11. Фельдштейн Д. И. Психология развивающейся личности / Д. И. Фельдштейн. — Москва-Воронеж, 1996. — 512 с.

УДК 37.013.42

Ольга ПОЛЯНОВСЬКА

КУРС «Я І УКРАЇНА» (ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА) — ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ЗДІЙСНЕННЯ ПРОФІЛАКТИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ ДІТЕЙ-СИРІТ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті вказується на необхідність використання потенціалу курсу «Я і Україна» (громадянська освіта) для здійснення профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу, визначаються ефективні засоби формування правової обізнаності.

В статье указывается на необходимость использования потенциала курса «Я и Украина» (гражданское образование) для осуществления профилактики правонарушений детей-сирот младшего школьного возраста в учебно-воспитательных заведениях интернатного типа, обуславливаются эффективные средства формирования правовой осведомленности.

In the article we denote the indispensability of using the course of studies «I and Ukraine» (civil education) for realization the measures for the prevention of orphan children of primary school age offences in the educational institution of boarding type.

Проблема сирітства залишається актуальною в нашому суспільстві. Зумовлено це великою кількістю чинників, зокрема економічною та політичною кризою, наркотичною й алкогольною залежністю батьків, низьким рівнем їхньої педагогічної освіченості,